ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA
Vol. XX, 7 SECTIO H 1986

Katedra Ekonomii Politycznej
Wydziału Ekonomicznego UMCS

Stanisław KONDRASIUK

Zmiany strukturalne w rolnictwie RFN w latach 1949—1982

Структурные изменения в сельском хозяйстве ФРГ в годы 1949—1982

Structural Changes in the Agriculture of West Germany in the Years 1949—1982

Rozwój gospodarczy RFN jest jednym z ciekawszych zjawisk ekonomicznych po II wojnie światowej [1]. Wielu ekonomistów i polityków gospodarczych zadawało sobie pytanie, „(...) jak mogło dojść do tego, aby państwo totalnie pokonane militarnie i politycznie potrafiło w tak krótkim okresie nie tylko odzyskać dawne, przedwojenne pozycje, ale nawet — i to w trudnych warunkach wywołanych radykalnymi zmianami na ziemiach dawnej III Rzeszy i w innych częściach Europy oraz poza nią — wydźwignąć się na pierwsze miejsce w Europie Zachodniej i stać się obok Stanów Zjednoczonych jednym z najsilniejszych członków sojuszów zachodnich." [2]

Odnosi się to przede wszystkim do rozwoju przemysłowego, ale i osiągnięcia rozwoju rolniczego RFN są dość znaczne [3]. Ponadto, wydaje

[1] Rozwój gospodarczy RFN, pod względem jego tempa i dynamiki, można przyrównać do rozwoju gospodarczego Japonii. Zob. też: Z. Nowak: *Procesy dezintegracji i integracji ekonomicznej we współczesnym kapitalizmie*, Instytut Zachodni, Poznań 1972, s. 72—79.

[2] M. Tomala: *Gospodarka RFN wczoraj, dziś i jutro*. PWE, Warszawa 1979, s. 7.

[3] Należy przy tym zaznaczyć, że w literaturze polskiej analiza rozwoju przemysłowego jest o wiele bogatsza i obszerniejsza od analizy rozwoju rolniczego RFN. Jak dotychczas, brak jest w miarę kompleksowej analizy rozwoju i roli rolnictwa w gospodarce RFN mimo, że na marginesie prac poświęconych różnorodnej problematyce rolnej i rozwojowej — przykład rozwoju rolnictwa RFN jest często wykorzystywany.

się, że przykład rozwoju rolnictwa RFN (mimo różnic ustrojowych, historycznych, rynkowo-gospodarczych, w tradycji rolnej psycho-społecznych, itp.) może stanowić użyteczny punkt odniesień dla przemyśleń dotyczących stosowania określonych narzędzi i instrumentów polityki rolnej — służących kształtowaniu pożądanej struktury rolnictwa polskiego — z uwagi na:

— rodzinny charakter gospodarstw rolnych obu krajów,

— zbliżone warunki glebowo-klimatyczne i geograficzne,

— istotne zróżnicowanie rolnictwa w przekroju regionalnym.

Artykuł ten należy traktować jako przyczynek do szerszej analizy ekonomicznej problematyki rozwoju rolniczego RFN pod kątem wyżej nakreślonych celów.

1. WARUNKI STARTU ROLNICTWA RFN PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Po drugiej wojnie światowej rolnictwo i cała gospodarka RFN znalazły się w odmiennej sytuacji społeczno-gospodarczej w porównaniu z rolnictwem przedwojennej Rzeszy Niemieckiej. Biorąc pod uwagę strukturę obszarową gospodarstw, warunki glebowo-klimatyczne dla rozwoju rolnictwa, odległość od rynków zbytu produktów rolnych, stopień samowystarczalności w zakresie zapotrzebowania na produkty pochodzenia rolniczego i przemysłowego, warunki życiowe ludności — można w strukturze przestrzennej rolnictwa III Rzeszy wyodrębnić trzy strefy obszarowe. Były to: prowincje zachodnie — odpowiadające geograficznie obecnemu terytorium RFN, prowincje centralne — odpowiadające obecnemu terytorium NRD i byłe prowincje wschodnie, które po II wojnie światowej ponownie zostały przyłączone do Polski. Rolnictwo prowincji zachodnich w porównaniu do prowincji centralnych i wschodnich cechowało się — z jednej strony — gorszą strukturą agrarną, z drugiej zaś:

— lepszymi warunkami glebowo-klimatycznymi,

— korzystniejszym położeniem pod względem odległości od chłonnego rynku zbytu dla produktów rolnych (szybko rozwijające się Zagłębie Ruhry), a co za tym idzie,

— niższymi kosztami transportu, które dawały rolnictwu tego obszaru istotną przewagę pod względem opłacalności produkcji,

— lepszymi warunkami wymiany i specjalizacji międzyregionalnej III Rzeszy (tab. 1).

Dawało to rolnictwu prowincji zachodnich istotną przewagę pod względem warunków jego rozwoju — wynikającą w głównej mierze z o wiele szybszego tam tempa industrializacji. Otóż już od 1925 roku na obszarze obecnych Niemiec Zachodnich skupionych było 56,3% wszyst-

Tab. 1. Stopień samowystarczalności obszarów byłej Rzeszy Niemieckiej w 1936 r. (stosunek produkcji własnej do zużycia w %)

Degre of self-sufficiency of the areas of the former Reich in 1936 (relation of individual production to waste in %)

Prowincje	Rolnictwo i przemysł żywnościowy	Przemysł (łącznie z energetyczn., górn. i budown.)
Niemcy Zachodnie	82	113
Obecny obszar NRD	107	105
Byłe prowincje wschodnie	122	78

Zródło: B. Gleitze, Ostdeutsche Wirtschaft, Industriele Standorte und volkswirtschaftliche Kapaziteten des ungeteilten Deuschland, Berlin 1956, s. 167, w: Z. Nowak, Zarys czynników rozwoju gospodarczego Niemiec Zachodnich, Instytut Zachodni, Poznań 1960, s. 153.

kich przedsiębiorstw, 57% zatrudnionych poza rolnictwem i 68,6% zainstalowanych mocy produkcyjnych w KM. Dla Niemiec Środkowych (obecne NRD) analogiczne wielkości przedstawiały się następująco: 32,4%, 33,3%, 25,5%, a dla byłych prowincji wschodnich: 11,3%, 9,7%, 7,9%.[4] Wywierało to istotny wpływ na sytuację ludnościową interesujących nas obszarów, których zmiany ilościowe w latach 1871—1939 obrazuje tabela 2. Uwidoczniony w niej ponad dwukrotny wzrost ludności Niemiec Zachodnich nie był rezultatem samego przyrostu naturalnego ludności tej prowincji, lecz był w dużej mierze efektem masowego napływu ludności rolniczej z byłych prowincji wschodnich i centralnych (tzw. Ostflucht). Wśród wielu czynników powodujących tę ucieczkę najczęściej wymienia się: cięższe warunki pracy, niższe dochody i płace, trudniejsze warunki mieszkaniowe, niedorozwój przemysłu mogącego zatrudnić nadwyżki rolniczej siły roboczej oraz stworzyć na obszarach odpływowych dostatecznie chłonny rynek zbytu dla rolnictwa itp.[5] Również w latach 1939—1950 (mimo znacznych strat ludnościowych Niemiec w okresie II wojny światowej) Niemcy Zachodnie zwiększyły swój potencjał ludności z 39 338 tys. osób (1939 rok) do 47 696 tys. osób (1950 rok).[6] Tak znaczne zwiększenie się potencjału ludnościowego w latach

[4] Źródło: „Deutsche Wirtschaftskunde". Bearbeitet im Statistichen Reichsamt, Berlin 1930, s. 115ś. Podaję za: Z. Nowak: *Zarys czynników rozwoju gospodarczego Niemiec Zachodnich*. Instytut Zachodni, Poznań 1960, s. 92.

[5] Zob. H. Rogmann: *Der grossdeutsche Osten in der Bevölkerungsdynamik Ostmitteleuropas*. 2. erweiterte Auflage, Breslau 1939, s. 27.

[6] Zob. S. Waszak: *Niemieckie siły wytwórcze*. „Przegląd Zachodni" 1952, 7/9, s. 564.

1939—1950 oraz stosunkowo niewielkie zniszczenia wojenne w gospodarce Niemiec Zachodnich [7], jak też pomoc gospodarcza i kredytowa ze strony Stanów Zjednoczonych [8], pozwalały Niemcom Zachodnim na szybkie tempo wzrostu gospodarczego, stwarzającego dla rolnictwa korzystne warunki rozwoju. I tak w ramach planu Marschala do końca 1952 roku, z ogólnej sumy 5,5 mld marek, zainwestowano bezpośrednio w rolnictwie około 10% tej sumy,[9] przy czym inwestycje w innych dziedzinach gospodarczych — jak przemysł maszynowy, chemiczny, energetyczny, budownictwo, transport itp. — determinowały określone zmiany, jakie zachodziły w rolnictwie. Bowiem ich odpowiedni rozwój warunkował zasilanie rolnictwa w niezbędne środki produkcji, będące nośnikami postępu technicznego — wyznaczającego dla rolnictwa określone możliwości rekonstrukcji społeczno-technicznej i zmian w wydajności pracy.

Tab. 2. Przyrost ludności na obszarze byłej Rzeszy Niemieckiej
(w tys. osób — granice z 1937 r.)
Rise of the population on the area of the former Reich
(in thousands of persons — borders from 1937)

Rok	Rzesza		Niemcy Zach.		Ob. obszar NRD		Byłe prow. wschodnie	
1871	36323	100%	20047	100%	8532	100%	6812	100%
1939	69314	190,7%	40258	200,8%	15097	176,9%	9619	141,2%

Źródło jak w tab. 1, s. 86.

Szczególne znaczenie dla rozwoju rolnictwa RFN miał szybki rozwój przemysłu maszynowego — stanowiącego bazę dla przemysłu maszyn rolniczych.[10] W okresie powojennym stał się on najważniejszą siłą napędową postępu w rolnictwie zachodnioniemieckim, zmieniając relację typu praca-kapitał, organizację poszczególnych gospodarstw i strukturę ich wielkości itp. W latach 1950—1965 wartość produkcji przemysłu maszyn rolniczych wzrosła w RFN z 749,4 mln DM do 3855,7 mln DM tj. ponad pięciokrotnie. Około 70—75% ogólnej produkcji przemysłu maszyn rolniczych zbywane było w tym okresie rodzimemu rolnictwu, co

[7] Zob. Tomala: *Gospodarka RFN...*, s. 36—37.

[8] Zob. B. Sziotka: *Kontrasty społeczno-ekonomiczne RFN.* Wydawnictwo „Śląsk", Katowice 1976, s. 38—40.

[9] Tomala: *op. cit.*, s. 7.

[10] Znaczenie poszczególnych przemysłów dla rozwoju rolnictwa RFN omawiam w oparciu o pracę: H. U. Thimm, M. Besch: *Die Nahrungswirtschaft.* Verlag Paul-Parey 1971, s. 26—53.

pozwalało uzyskiwać wysokie tempo mechanizacji prac w rolnictwie RFN.[11] Również ważne znaczenie dla rozwoju rolnictwa zachodnioniemieckiego miał przemysł chemiczny — produkujący nawozy sztuczne i środki ochrony roślin. W okresie lat 1953—1968 wartość produkcji nawozów (bez potasu) i środków ochrony roślin wzrosła z 915 mln DM (1953 rok) do 2217 mln DM (1968 rok), tj. ponad dwukrotnie. Przy nawozach sztucznych wzrost ten był około 2,5-krotny, zaś przy środkach ochrony roślin aż ponad 7,5 krotny.

Istotną rolę w stwarzaniu określonych warunków rozwoju dla rolnictwa, zwłaszcza w zakresie rozwoju hodowli zagrodowych, odgrywało budownictwo rolnicze, którego obroty w latach 1954—1968 wzrosły ponad dwukrotnie. O ile w roku gospodarczym 1950/1951 wydano w rolnictwie na budowę nowych zabudowań gospodarczych tylko 165 mln DM, to w roku gospodarczym 1958/1959 — już 740 mln DM, a w roku gospodarczym 1968/1969 — 1,3 mld DM. Ta wysoka dynamika wydatków była jednak w pewnej mierze rezultatem wzrostu kosztów w budownictwie. Indeks cen dla budownictwa nowych, rolniczych zabudowań gospodarczych (1962=100) wzrósł bowiem z 78 punktów (1958) do 119 punktów (1968), niemniej jednak pokazane tempo wzrostu uznać trzeba za bardzo wysokie. I w końcu, choć nie na ostatnim miejscu pod względem znaczenia dla rolnictwa, należy podkreślić istotną rolę przemysłu energetycznego, który umożliwiał mechanizację prac polowych i wewnątrzzagrodowych a tym samym pozwalał (wspólnie z przemysłem maszynowym) na zmniejszenie wysiłku fizycznego rolników i na wzrost ich wydajności pracy. Odnośne dane ilościowe i wartościowe w zakresie zakupów przez rolnictwo RFN materiałów pędnych, smarów i energii elektrycznej w latach 1950—1968 przedstawia tabela 3.

Syntetycznym obrazem wzrostu znaczenia działów pozarolniczych dla produkcji rolnej niech będzie procentowy wskaźnik udziału tych działów w wartości wytwarzanej w rolnictwie produkcji brutto. W 1950 roku wskaźnik ten wynosił tylko 29%, w 1960 roku — 35%, 1969 roku — 43%, a w 1974 roku — już 58%.[12] Strukturę działowo-gałęziową wytwarzanej przez rolnictwo RFN produkcji brutto obrazują dane tabeli 4. Wzrost udziału działów pozarolniczych w wartości wytwarzanej w rolnictwie produkcji brutto świadczy o wysokim stopniu uprzemysłowienia produkcji rolnej RFN. Konsekwencją tego jest — z jednej strony — wzrost wolumenu i wartości produkcji rolniczej, z drugiej zaś — spadek udziału rolnictwa w wartości wytwarzanego w całej gospodarce produk-

---

[11] Szerzej na ten temat mowa jest w punkcie 5 artykułu.

[12] Źródło jak w przypisie 10, s. 16—18, oraz Statistisches Jahrbuch für BRD 1980, s. 528.

Tab. 3. Zakupy rolnictwa RFN materiałów pędnych, smarów i elektryczności w latach 1950/1951—1967/1968 (według ilości i wartości)

Purchase of fuels, grease and electricity by West German agriculture in the years 1950/1951—1967/1968 (by quantity and value)

	1950/51	1955/56	1960/61	1965/66	1967/68
I. Ilości					
Mat. pędne w mln l.	239	580	1 048	1 376	1 481
Smary w mln kg	—	29	48	69	74
Elektryczność w mln kWh	650	900	1 600	3 015	3 362
II. Wydatki					
Mat. pędne w mln DM	90	204	327	303	416
Smary w mln DM	23	70	115	179	391
Elektryczność w mln DM	142	197	365	490	484

Źródło: H. U. Thimm, M. Besch: *Die Nahrungswirtschaft, op. cit.*, s. 51.

Tab. 4. Struktura działowo-gałęziowa wytwarzanej w rolnictwie RFN wartości produkcji brutto w 1960 r. i w 1974 r. (w %)

Sector-branch structure of the brutto worth of production in West German agriculture in 1960 and 1974 (in %)

Działy i gałęzie	1960	1974
1. Przem. energetyczny	3,5	2,5
2. Przem. chemiczny	4,7	12,0
3. Przem. maszynowy	6,0	2,5
4. Przem. paszowy	12,3	17,3
5. Pozostały przemysł	2,6	3,9
6. Budownictwo	0,6	1,6
7. Handel, transport i łączność	3,8	12,4
8. Usługi	2,9	5,6
Działy pozarolnicze razem	35,4	57,8
9. Rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo	64,6	42,2

Źródło: H. U. Thimm, M. Besch: *op. cit.*, 18 oraz *Statistisches Jahrbuch für BRD*, 1980, s. 528.

tu społecznego, co obrazuje tabela 5. Pod uwidocznionym w niej procesie malejącego udziału rolnictwa w wytwarzaniu produktu społecznego na rzecz rosnącego udziału działów pozarolniczych kryją się zmiany ilościowe i jakościowe zachodzące w całej gospodarce — w tym i w rolnictwie — które będą przedmiotem naszej dalszej analizy.

2. EWOLUCJA ZATRUDNIENIA W ROLNICTWIE[13]

Warunki, w jakich znalazła się gospodarka RFN po II wojnie światowej sprzyjały szybkiej ekspansji pozarolniczych działów gospodarczych — zwłaszcza przemysłu. Gospodarka RFN szybko wchodziła w stadium przyspieszonej industrializacji. Ponieważ przyrost demograficzny, wzrost aktywności zawodowej oraz imigracja robotników cudzoziemskich nie pokrywała rosnącego zapotrzebowania na siłę roboczą, sięgnięto po dosyć obfite źródło siły roboczej z rolnictwa, które mogło stopniowo wyzbywać się dawniej nagromadzonych i wyzwalających się w wyniku procesów rozwojowych nadwyżek siły roboczej.

Okres lat 1950—1980 cechował się szybkim tempem spadku ludności zawodowo czynnej w rolnictwie, wynoszącym średnio — 3,9% (w latach 1956—1960 — 3,2%, w latach 1961—1970 — 4,0%, a w latach 1971—1980 — 4,5%). Jest to tempo dwa — a nawet trzy razy szybsze niż w pierwszej połowie bieżącego stulecia. W liczbach absolutnych zmniejszenie zatrudnienia w rolnictwie RFN było w okresie 1950—1980 około dwukrotnie większe niż na terenie całych Niemiec w ciągu 40 lat poprzedzających II wojnę światową i wyniosło ponad 3,5 mln osób. Największe nasilenie spadku zatrudnienia w rolnictwie przypada na okres 1961—1975. W latach 1970—1975 średnie roczne tempo spadku zatrudnienia osiągnęło swoje maksimum, tj. 5,4%, by po roku 1975 spaść poniżej poziomu przeciętnego dla lat 1950—1980, kształtując się na poziomie — 3,6% w stosunku rocznym — z tendencją malejącą.[14] Zahamowanie to, trwające od połowy lat siedemdziesiątych, wiąże się przede wszystkim z ogólnym kryzysem gospodarczym, charakteryzującym się stagnacją bądź spadkiem produkcji i wzrostem bezrobocia w pozarolniczych działach gospodarczych, co obrazuje tabela 6.

---

[13] Analiza tego problemu prowadzona jest przede wszystkim w oparciu o dane zaczerpnięte z: I. Frenkiel: *Tendencje zmian zatrudnienia w rolnictwie polskim w latach 1950—1970*. PAN, IRWiR, Warszawa 1974, tab. 37, s. 102; F. Kouloussi: *Zatrudnienie w rolnictwie EWG — struktura, przemiany, perspektywy*. „Rolnictwo na świecie" 1983, 9, s. 9—11; Statistisches Jahrbuch 1980, *op. cit.*, tab. 8.1, s. 134. Obliczenia własne.

[14] *Ibidem*.

Tab. 5. Struktura wytworzonej wartości produktu społecznego brutto według działów gospodarki narodowej (ceny bieżące)

Structure of the worth of social product brutto by sectors of national economy (current prices)

Działy gospodarki narodowej	1960 w mld	%	1970 w mld	%	1978 w mld	%
1. Rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo	DM 17,4	5,8	DM 23,1	3,4	DM 33,8	2,6
2. Przemysł	161,3	53,8	360,7	52,8	619,0	47,7
3. Usługi	122,9	40,4	299,5	43,8	644,4	49,7
Ogółem	297,1	100,0	660,2	100,0	1240,6	100,0

Zródło: *Faustzahlen fur Landwirtschaft u. Gartenbau.* Munster-Hiltrup 1980, s. 3.

Tab. 6. Sytuacja gospodarcza RFN w latach 1970—1982

Economic situation of West Germany in 1970—1982

Wyszczególnienie	Lata 1970	1973	1974	1975	1977	1979	1982	Średnie roczne tempo wzrost 1974-75	1976-80	1981-82
Bezrobotni w % ogółu zatrudnionych w danym roku	1,6	1,3	2,6	4,7	4,6	4,0	7,1	+2,9	−3,7	+43,6
Zmiany dochodu narodowego w % w porównaniu do roku ubiegłego	—	+5,0	+0,7	−3,3	+6,2	+4,0	−1,0	−1,3	+3,5	−0,5

Źródło: 1) M. Tomala, *Gospodarka RFN...*, tab. 2.3, s. 51.
2) *Rocznik Statystyczny* 1983, *op. cit.*, tab. 20(822), s. 500.

Tak ogólnie zarysowana tendencja w różnym stopniu odnosi się do poszcególnych grup zatrudnionych w rolnictwie i typów gospodarstw rolnych. Można tu zaobserwować następujące prawidłowości.[15]

A. Do 1970 roku najszybciej zmniejszała się grupa pracowników najemnych, gdzie tempo spadku było: prawie dwukrotnie szybsze od przeciętnego tempa spadku zatrudnienia ogółem w rolnictwie, prawie trzykrotnie szybsze od tempa spadku zatrudnienia w grupie właścicieli gospodarstw i prawie półtorakrotnie szybsze od tempa spadku zatrudnienia w grupie pomagających członków rodziny właściciela gospodarstwa.

[15] *Ibidem.*

B. W latach 1970—1980 najszybszą tendencją spadkową charakteryzowała się grupa pomagających członków rodziny właściciela gospodarstwa, która zmniejszała się w tempie 6,2% w stosunku rocznym, tj. 1,4 razy szybszym od przeciętnego tempa spadku zatrudnienia ogółem, 1,7 razy szybszym od tempa spadku zatrudnienia właścicieli gospodarstw i prawie siedmiokrotnie szybszym od tempa spadku zatrudnienia rolnych pracowników najemnych.

C. W całym rozpatrywanym okresie największym spadkiem zatrudnienia cechowały się gospodarstwa od 2 do 10 ha UR, przy czym spadkom zatrudnienia stałej rodzinnej i najemnej siły roboczej towarzyszył jednoczesny wzrost zatrudnienia sezonowego rodzinnej siły roboczej, który był najsilniejszy w grupach gospodarstw od 10 do 20 ha UR i od 20 do 50 ha UR.

D. Do roku 1980, w związku ze zmniejszeniem się tempa spadku rolniczej siły roboczej — własnej i najemnej, nastąpił nagły spadek zatrudnienia w rolnictwie — sezonowej siły roboczej rzędu 9,4% (stan w 1982 roku do stanu w 1981 roku).[16]

E. W całym okresie 1950—1980 obserwuje się proces procentowego wzrostu udziału właścicieli gospodarstw i członków ich rodzin zarobkujących także poza gospodarstwem w stosunku do zatrudnienia ogółem w tej grupie zatrudnionych. W roku 1981 63% właścicieli gospodarstw rolniczych lub członków ich rodzin zarobkowało poza rolnictwem. W gospodarstwach o obszarze mniejszym od 10 ha UR ich udział sięgał aż 78%. W 1982 roku, w wyniku wspomnianych trudności gospodarczych i wzrostu skali bezrobocia, nastąpił spadek procentowego udziału w zatrudnieniu ogółem — właścicieli gospodarstw i członków ich rodzin zarobkujących także poza gospodarstwem.[17]

F. W całym rozpatrywanym okresie proces odpływu siły roboczej z rolnictwa, któremu podlegają w głównej mierze ludzie młodzi, wpływał na pogarszanie się struktury wiekowej zatrudnionych. O ile w roku 1968 52% zatrudnionych w rolnictwie mieściło się w wieku 15—44 lata, to już w roku 1973 udział tej grupy wiekowej spadł do 46,4%, by po roku 1973 ulec ustabilizowaniu w granicach 46% (w 1980 roku 46,7%). W zatrudnieniu ogółem mamy do czynienia z procesem lekkiej poprawy struktury wiekowej. W 1968 roku zatrudnienie ludności w całej gospodarce — w wieku 15—44 lata — stanowiło 63,5% ogółu zatrudnionych, w 1973 —

[16] Przeciętne roczne tempo spadku dla lat 1981—1982 wynosiło: 2% dla własnej siły roboczej — wobec 3,4% w latach 1971—1982, 1,9% dla najemnej siły roboczej — wobec również 3,4% w latach 1971—1982. Zob. *Rolnictwo RFN na tle gospodarki rolniczej w EWG.* „Rolnictwo na świecie" 1983, 5, tab. 1, s. 23.

[17] *Ibid.*, s. 22.

65,5%, w 1980 — 66,4%.[18] Waga struktury wiekowej zatrudnionych w rolnictwie wynika z istnienia ścisłej korelacji między produktywnością rolników a ich wiekiem. Z badań przeprowadzonych w roku 1980 przez P. Paschera [19] w tym zakresie wynika, że mamy do czynienia ze stałym wzrostem produktywności mężczyzn do 55 roku życia, by potem przejść w tendencję spadkową. U kobiet sytuacja jest trochę bardziej skomplikowana, bowiem do 35 roku życia, produktywność — mierzona wkładem pracy w gospodarstwie rolnym — jest szczególnie niska (co wiąże się z zakładaniem rodziny, okresem rodzenia i wychowywania dzieci itp.). Okres zwiększania się tej produktywności przypada na wiek 35—65 lat, a potem maleje. Sytuacja taka dotyczy gospodarstw samodzielnych. Nieco inaczej wygląda ona w gospodarstwach pomocniczych, przy występowaniu dwuzawodowości. W tej grupie gospodarstw wkład pracy mężczyzn w gospodarstwie zwiększa się dopiero po 65 roku życia, jednak przy znacznej utracie zdolności produkcyjnej tych ludzi. Jeśli zaś chodzi o kobiety pracujące w gospodarstwach, gdzie mąż pracuje również poza gospodarstwem, to intensywność ich pracy osiąga swój szczyt, gdy są one w wieku 55 lat i następnie stale maleje.

3. PRZEMIANY W STRUKTURZE AGRARNEJ[20]

Z odpływem ludności rolniczej do zajęć pozarolniczych wiążą się przemiany struktury agrarnej. Charakterystyczną cechą tej ewolucji są zmiany wielkości i struktury obszarowej gospodarstw rolnych (tab. 7). W latach 1949—1982 liczba gospodarstw rolniczych zmniejszyła się z 1 646 800 do 764 100, czyli o 882 700. Oznacza to, że corocznie — poprzez koncentrację obszarową i łączenie — likwidacji ulegało 26 750 gospodarstw. Miało to istotny wpływ na ewolucję struktury obszarowej gospodarstw. O ile bowiem w początkach lat pięćdziesiątych na każde cztery gospodarstwa rolnicze — trzy posiadały obszar poniżej 10 ha UR, to w 1982 roku, już co drugie gospodarstwo obejmowało obszar powyżej 10 ha UR.

Proces koncentracji gospodarstw w rolnictwie RFN rozpoczął się od ubytku gospodarstw małych (ich liczby i udziału w strukturze obszarowej). Nie były one bowiem w stanie zapewnić rodzinie rolniczej docho-

---

[18] Źródło Kouloussi: *op. cit.*, s. 12.

[19] P. Pascher: *Praca kobiety wiejskiej w rolnictwie RFN*, Berichte über Landwirtschaft, 1982, 1, [w] „Rolnictwo na świecie" 1983, 3, s. 14—15.

[20] Analiza tego problemu prowadzona jest przede wszystkim w oparciu zob. 1. *Statistisches Jahrbuch 1980...*, tab. 8.1, s. 134. 2. *Rolnictwo RFN na tle gospodarki rolniczej w EWG*, tab. 2, s. 24. Przeliczenia własne.

Tab. 7. Zmiany struktury obszarowej gospodarstw rolniczych RFN w latach 1949—1982

Changes of the area structure of agricultural farms of West Germany in the years 1949—1982

Klasy obszarowe w ha	1949	1960	1970	1980	1982
	Liczba gospodarstw rolnych powyżej 1 ha w tys.				
1— 10	1262,5	960,4	638,5	406,9	384,1
10— 20	256,2	286,1	267,8	181,3	172,1
20— 30	72,2	79,2	104,1	102,6	98,6
30— 50	40,3	42,9	53,4	75,3	75,8
50—100	12,6	13,7	16,3	26,9	28,8
100 i więcej	3,0	2,6	3,0	4,4	4,7
Ogółem	1646,8	1385,3	1083,1	797,4	764,1
	Struktura obszarowa gospodarstw rolniczych w %				
1— 10	76,7	69,3	58,9	51,1	50,3
10— 20	15,5	20,7	24,8	22,7	22,5
20— 30	4,4	5,7	9,6	12,9	12,9
30— 50	2,4	3,1	4,9	9,4	9,9
50—100	0,6	1,0	1,5	3,4	3,8
100 i więcej	0,2	0,2	0,3	0,5	0,6
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Przeciętna pow. gospodarstwa w ha	8,06	9,34	12,4	15,4	15,8

Źródło: St. Kowalczyk: *Procesy koncentracji w rolnictwie zachodnioniemieckim.* „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej" nr 3, 1984 rok, s. 80.

du na akceptowanym społecznym poziome, a atrakcyjność pracy w takim gospodarstwie znacznie ustępowała zajęciom pozarolniczym. W latach 1949—1960 ubyło ich ponad 300 000. Jednocześnie rosła liczba i powierzchnia gospodarstw powyżej 10 ha UR. Od roku 1960 w zasięgu tendencji spadkowej znalazły się gospodarstwa o powierzchni od 10 do 20 ha UR, a od 1970 roku — gospodarstwa o powierzchni od 20 do 30 ha UR. Tendencji spadkowej liczby gospodarstw — ogółem i w poszczególnych grupach obszarowych — towarzyszyła jednoczesna tendencja wzrostowa średniej powierzchni gospodarstwa.

Jeśli zaś chodzi o ewolucję liczby i struktury obszarowej gospodarstw rolniczych w przekroju poszczególnych typów gospodarstw — to w latach 1971—1981 przedstawiała się ona następująco.[21] Największym spad-

[21] Źródło jak w przyp. 16. Zob. Rolnictwo RFN..., *op. cit.*

kiem udziału (ich liczby i udziału w strukturze obszarowej), bo ponad dwukrotnym, cechowały się gospodarstwa o mieszanej strukturze produkcji (wielokierunkowe). Spadkową tendencją w tym zakresie, lecz o bardzo małym natężeniu rzędu 1,4%, wykazywały również gospodarstwa nastawione głównie na towarową produkcję płodów rolnych (zbóż chlebowych, warzyw i owoców, roślin przemysłowych itp.). Najwyraźniejszą tendencję wzrostową wykazywały natomiast gospodarstwa rolnicze nastawione na chów zwierząt — ponad dwukrotny wzrost udziału, gospodarstwa zajmujące się uprawami roślin pastewnych — wzrost udziału o 6,4%, oraz gospodarstwa posiadające plantacje wieloletnie — wzrost udziału o 1,7%.

Przemiany te, będące odbiciem zarówno ewolucji liczby i struktury obszarowej gospodarstw, jak i form i kierunków gospodarowania, wynikają między innymi z przeobrażeń technicznych w rolnictwie oraz z aktualnych i perspektywicznych założeń polityki rolnej, wywołującej te zmiany w kierunku przez nią pożądanym. W ostatecznym rozrachunku przemiany — o których mowa — znajdują jednak swoją bezpośrednią przyczynę w poziomie dochodów uzyskiwanych przez poszczególne typy gospodarstw.

4. SYTUACJA DOCHODOWA ROLNICTWA RFN

O podstawowym znaczeniu sytuacji dochodowej w rolnictwie w zakresie przeobrażeń struktury technicznej i agrarnej, sytuacji socjalno-bytowej, kierunków i rozmiarów produkcji rolniczej, reorientacji zawodowej i rozmiarów migracji rolniczych itp., nikogo nie trzeba przekonywać. Trudności pojawiają się natomiast wówczas, gdy chcemy w sposób kompleksowy uchwycić wpływ wszystkich składników określających poziom dochodów rolniczych (wydajność pracy, ceny płacone rolnikom za płody rolne i ceny usług i środków produkcji, podatki, dotacje, kredyty, premie, ulgi, składki itp.), zwłaszcza w odniesieniu do poszczególnych typów gospodarstw (z punktu widzenia wielkości obszarowych gospodarstw, ich wyposażenia technicznego, wielkości uzyskiwanych dochodów, obranych kierunków specjalizacji w produkcji rolniczej itp.) i do poszczególnych regionów. Rzutuje to w dużym stopniu na niedostatki i naszej analizy sytuacji dochodowej rolnictwa RFN. Niemniej jednak możemy stwierdzić, że w okresie 1950—1982 dochody rolnicze na jednego zatrudnionego kształtowały się poniżej płac uzyskiwanych w pozarolniczych działach gospodarczych (zwłaszcza w przemyśle). Z badań przeprowadzonych przez H. U. Thimma i M. Bescha dla lat 1960—1970 wynika, że roczny dochód z pracy (płaca) w przemyśle wzrósł z 4000 DM do 10 000 DM, tj. o 250%, przeciętnie na jednego zatrudnionego. W rol-

nictwie, w tym samym okresie, dochód z pracy w gospodarstwie w przeliczeniu na jednostkę w pełni zatrudnionej siły roboczej wzrósł z 3000 do 7500 DM, tj. również o 250%. Absolutna różnica zwiększyła się mimo to w tym okresie z 1000 DM do 2500 DM, co świadczy o tym, że dysparytet dochodowy między rolnictwem a przemysłem w tym zakresie w ujęciu procentowym jest taki sam (25%), jednak rośnie absolutna wysokość różnicy dochodowej.[22] Sytuacja, o której mowa, nie zmieniła się również w okresie lat 1971—1982, gdzie dochody z pracy w rolnictwie i w przemyśle zwiększały się w podobnym stosunku (wzrost o około 70%), jednak w stosunku rocznym — w tempie o wiele wolniejszym od poprzedniego okresu.[23] Jest to konsekwencją kryzysu gospodarczego — z jednej strony — i spadkowej stopy migracji z rolnictwa — z drugiej. Kryzys gospodarczy ogranicza bowiem żądania płacowe robotników i wywołuje spadek migracji z rolnictwa, który z kolei wpływa na zmniejszenie się stopy wzrostu dochodów z pracy w rolnictwie na jednego zatrudnionego. Wydaje się przy tym, że dalsze utrzymywanie się takiej sytuacji w przyszłości może spowodować dalszy wzrost dysparytetu dochodowego między rolnictwem a przemysłem (jeśli chodzi o różnicę absolutną, gdyż różnica względna utrzymuje się w granicach 20—25%). Świadczy to o względnym zubożeniu rolnictwa w stosunku do przemysłu pod względem sytuacji dochodowej zatrudnionych.

Sytuację tę pogarsza fakt dłuższego czasu pracy w rolnictwie w stosunku do czasu pracy poza nim. Z badań przeprowadzonych przez P. Paschera w roku 1980 wynika,[24] że czas pracy rolnika i jego żony w samodzielnym gospodarstwie rolniczym ma się tak do normy czasu pracy w działach pozarolniczych jak 1,5:1. Są jednak gospodarstwa, gdzie stosunek ten wynosi 3:1 i więcej. Dotyczyło to 16% badanych gospodarstw samodzielnych i 53% gospodarstw pomocniczych. Przeciążenie pracą rolników w gospodarstwie wpływa również na stopień ich zadowolenia z wykonywanego zawodu w porównaniu z innymi grupami zawodowymi, bowiem tylko 10% badanych rolników uważało, że ich duży nakład pracy w rolnictwie jest uzasadniony — pod kątem uzyskiwanych dochodów. 55% rolników sądziło, że uzyskują trochę za mało w porównaniu do swego wkładu pracy i do innych zawodów, natomiast 32% jest zdania, że w rolnictwie jest stanowczo zbyt mały zarobek w stosunku do innych zawodów. W kwestii zapewnienia dalszej egzystencji rolnikom i perspektyw poprawy ich sytuacji w przyszłości — to 1/5 spośród badanych rolników (19%) wyraźnie nie widziała zapewnionej przyszłości.

---

[22] H. U. Thimm, M. Besch: *Die Nahrungswirtschaft...*, s. 59.

[23] Zob. *Rolnictwo RFN na tle gospodarki rolniczej w EWG*, cz. II, [w:] „Rolnictwo na świecie", 1983, nr 6, tab. 7, s. 28—29.

[24] Pascher: *op. cit.*, s. 14.

Należy szczególnie podkreślić, że sytuacja dochodowa jest zróżnicowana w zależności od typu i wielkości gospodarstw rolnych.[25] I tak w latach 1971—1981 największym wzrostem dochodów (przeciętnych) przypadających na jedno gospodarstwo cechowały się gospodarstwa posiadające plantacje wieloletnie (wzrost dochodu — w stosunku do 1970 roku — o 90%), gospodarstwa zajmujące się uprawą roślin pastewnych (wzrost o 83,1%) oraz gospodarstwa rolnicze nastawione na chów zwierząt (wzrost o 81,6%). Mniejsze przyrosty dochodów wykazywały zaś gospodarstwa o mieszanej strukturze produkcji (wzrost o 63,2%) i gospodarstwa nastawione głównie na towarową produkcję płodów rolnych (wzrost o 41,9%). Wzrostowi dochodu w gospodarstwie towarzyszył jednoczesny, zróżnicowany wzrost przeciętnej powierzchni gospodarstwa, w zależności od jego typu, co wpływało na różnice w dochodach przypadających na 1 ha UR. Możemy przeto stwierdzić, że w przypadku gospodarstw nastawionych głównie na towarową produkcję płodów rolnych i na chów zwierząt wzrost dochodu przypadającego na jedno gospodarstwo związany był ze wzrostem przeciętnej powierzchni gospodarstwa, czego dowodem są nieznaczne przyrosty dochodu przypadającego na jeden ha UR w tych gospodarstwach (odpowiednio — 7,8% i 6,4%). W pozostałych typach gospodarstw wzrost dochodu przypadającego na jedno gospodarstwo był również w znacznym stopniu związany ze zwiększeniem się przeciętnej powierzchni gospodarstwa.

W gospodarstwach o mieszanej strukturze produkcji wzrostowi dochodu w gospodarstwie o 63% towarzyszył tylko 29 procentowy wzrost dochodu przypadającego na 1 ha UR, w gospodarstwach zajmujących się uprawą roślin pastewnych odpowiednie wielkości kształtowały się następująco: 83,1% i 35,1%, zaś w gospodarstwach posiadających plantacje: 90,1% i 59,0%. Oznacza to ekstensywny (poprzez wzrost przeciętnej powierzchni gospodarstwa) proces zwiększania się dochodowości poszczególnych typów gospodarstw, zwłaszcza gospodarstw nastawionych głównie na towarową produkcję płodów rolnych, zajmujących się chowem zwierząt i gospodarstw o mieszanej strukturze produkcji.

Od sytuacji dochodowej w rolnictwie zależny jest też udział — w ogólnej liczbie gospodarstw — gospodarstw czysto rolniczych (A), gospodarstw rolniczych z dodatkowym źródłem dochodów (B) i gospodarstw, których właściciele czerpią swój główny dochód z pracy poza gospodarstwem (C).[26] Sytuacja dochodowa poszczególnych typów gospodarstw, jaka kształtowała się w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, sprzyjała wzrostowi procentowego udziału gospodarstw grupy A,

---

[25] Źródło jak w przyp. 16, tab. 3, s. 26.

[26] Zob. M. Kłodziński: *Gospodarstwa o mieszanych źródłach dochodu w krajach kapitalistycznych.* „Wieś i rolnictwo" nr 2/39/1983, s. 207.

przy jednoczesnym spadku udziału gospodarstw grupy B i C. I tak, jeśli przyjąć za 100% liczbę gospodarstw ogółem, to w r. 1965 gospodarstwa grupy A stanowiły około 41%, grupy B — 25% i grupy C — 34%; w 1975 r. odpowiednio: A — 45%, B — 15%, C — 40%; w 1980 odpowiednio: dla A — 49,8%, dla B — 10%, dla C — 40,2%. Jednak od r. 1980 w wyniku pogarszającego się stanu dochodowego w rolnictwie — udział gospodarstw w pełni rolniczych (A) spadł w roku 1982 do 49,4%, gospodarstw grupy B — wzrósł do 10,4%, a gospodarstwa grupy C pozostały na niezmienionym poziomie, czyli 40,2%.[27]

Procesowi stałego (do 1980) wzrostu udziału gospodarstw czysto rolniczych towarzyszył jednoczesny wzrost ich przeciętnej powierzchni (ok. 24 ha) i wzrost ich dochodu przeciętnego. Pozostałe zaś grupy gospodarstw cechuje spadkowa tendencja w tym zakresie. Przyjmując za 100% zysk gospodarstw grupy A w roku gospodarczym 1977/1978, to gospodarstwa grupy B — osiągały tylko 38% tego zysku, a gospodarstwa grupy C — tylko 18%. Oznacza to, że w gospodarstwach grupy B i C odpowiednio — 47% i aż 82% całkowitego dochodu pieniężnego było uzyskiwane z innych źródeł, przede wszystkim z pracy zarobkowej poza gospodarstwem.[28] Stanowi to niejako potencjalną rezerwę dla procesów migracji z rolnictwa i koncentracji ziemi w przyszłości. Tak ogólnie zarysowana sytuacja dochodowa rolnictwa RFN jest jak się wydaje, wynikiem określonego układu cen płaconych rolnikom za płody rolne i cen płaconych przez rolników za środki produkcji i usługi przeznaczone do produkcji rolnej (nożyce cen nr 1). Z badań przeprowadzonych przez G. Ł. Faktora i O. P. Fokinę w tym zakresie, dla okresu 1960—1976 wynika, że poziom cen płaconych rolnikom za płody rolne wzrósł o 60,2% (przy średniorocznym tempie wzrostu 3%), zaś poziom cen płaconych przez rolników za środki produkcji wzrósł o 96% (co daje średnioroczne tempo wzrostu rzędu 4,3%).[29] Różnica 35,8% — obrazująca skalę rozwarcia nożyc cen w tym zakresie — jest miarą pogarszania się sytuacji dochodowej rolników. Okres 1976—1982 cechują podobne tendencje.[30] Przyjmując za 100% ceny produktów rolnych i środków produkcji dla rolnictwa w 1976 roku, ceny płacone rolnikom za płody rolne wzrosły o 9,3%, zaś ceny środków produkcji dla rolnictwa wzrosły o 27,3%. Należy tu podkreślić fakt wyższego poziomu obu rodzajów cen i większej

---

[27] Źródło: 1) *Feustzahlen für Landwirtschaft u. Gartenbau*, Münster 1980, s. 5. 2) Rolnictwo RFN na tle..., cz. I, s. 29.

[28] *Faustzahlen...*, s. 3.

[29] G. Ł. Faktor, O. P. Fokina: *Cenoobrazowanije na osnownyje sielskochoziajstwiennyje produkty w kapitalisticzeskich stranach*. Moskwa 1981, tab. 2—1, s. 32.

[30] Zob. *Rolnictwo RFN na tle gospodarki rolniczej w EWG*, cz. I, *op. cit.*, tab. 6, s. 31, oraz cz. II, *op. cit.*, tab. 9, s. 32.

ich stabilizacji w RFN niż w większości pozostałych krajów EWG. Jest to, jak się wydaje, wyrazem niższej wydajności pracy w rolnictwie, wysokiego stopnia nasycenia rynku produktami rolnymi oraz określonej polityki ekonomicznej RFN.

5. ROLA MECHANIZACJI W PRZEOBRAŻENIACH STRUKTURALNYCH ROLNICTWA RFN

Szybkie tempo przeobrażeń w rolnictwie RFN było możliwe dzięki przełomowi, jaki dokonał się w zakresie mechanizacji prac rolnych. O jego sile i natężeniu świadczyć może liczba traktorów pracujących w rolnictwie w okresie przed- i powojennym. Bowiem, o ile w roku 1939 na polach Niemiec Zachodnich pracowało około 20 tys. traktorów, to już w 1960 roku — około 856 tys., w 1970 roku — około 1371 tys., a w 1981 roku — 1463 tys. traktorów.[31] W zależności od siły i natężenia tego procesu, można wyodrębnić następujące jego fazy.[32]

1. Lata 1945—1950, które związane były ze stopniowym przestawianiem się przemysłu maszynowego z produkcji wojennej na pokojową i pokrywaniem wywołanego przez wojnę odłożonego popytu na maszyny.

2. Lata 1950—1965. Okres przyśpieszonej mechanizacji prac rolnych (tzw. okres traktoryzacji). Do 1955 roku mamy do czynienia z produkcją traktorów małej mocy (do 18 KM) i narzędziami stanowiącymi jego oprzyrządowanie, zaś od roku 1955 rozpoczyna się faza dużej mechanizacji w rolnictwie, której szczyt przypada na rok 1965.

3. Po 1965 roku następuje okres względnej stabilizacji procesów mechanizacji prac polowych, przy jednoczesnej tendencji rozwojowej w zakresie mechanizacji prac wewnątrzzagrodowych.

Mechanizacja wywoływała z kolei w rolnictwie następujące procesy:

— rozsadzanie pozostałości gospodarki naturalnej, zmuszając rolników do przekształcenia w produkcję towarową przynajmniej takiej części wytwarzanych artykułów, które dostarczyłyby ekwiwalentu pieniężnego w rozmiarach niezbędnych do zakupienia środków produkcji,

— przystosowywanie się zmechanizowanych gospodarstw do wytwarzania produktów pozwalających najpełniej wykorzystać zakupione maszyny (wzmaga to dążenie do specjalizacji i rozszerza zakres produkcji towarowej),

— przyśpieszanie procesu koncentracji ziemi, wpływając w ten spo-

---

[31] Źródło: 1) M. Chęciński, T. Grabowski, W. Stańkiewicz: *Ekonomiczne problemy militaryzacji Niemiec*. Wyd. MON, Warszawa 1967, s. 378. 2) *Rocznik statystyczny* 1983, GUS, W-wa 1983, tab. 108(910), s. 541.

[32] Thimm, Besch: *op. cit.*, s. 45.

sób na siłę i natężenie migracji rolniczych (bowiem, warunki techniczno-ekonomiczne sprzyjają umacnianiu się gospodarstw większych),

— zwiększanie się technicznego uzbrojenia pracy i wydajności pracy w rolnictwie, zmieniając relację typu kapitał — siła robocza.[33]

Tempo owych przemian jest jednak o wiele wolniejsze niż wynikałoby to z możliwości, jakie stwarza w tym zakresie poziom aktualnej techniki rolniczej. Według Beckera[34] przy zastosowaniu poziomu rozwoju techniki rolniczej z roku 1975 możliwe byłoby prowadzenie przez jednostkę w pełni zatrudnionej w rolnictwie siły roboczej — 175 hektarowego gospodarstwa z obsadą: 75 macior, 10 tys. sztuk kur niosek, 60 krów mlecznych, 3 tys. świń, 250 buhajów. Wówczas dla uzyskania ówczesnego wolumenu produkcji (1978) trzeba byłoby: 3,5 tys. tuczarń świń, 3,2 tys. kurników, 75 tys. gospodarstw o kierunku hodowli krów mlecznych i 30 tys. gospodarstw uprawiających rolę, do obsłużenia których potrzeba byłoby około 180 tys. w pełni zatrudnionej siły roboczej. Uwzględniając jednak różnice między różnymi typami gospodarstw (często o mieszanej strukturze produkcji rolnej) i regionalne aspekty geograficzno-przyrodnicze — J. Becker szacuje, że od strony technicznej — uzyskanie ówczesnej produkcji byłoby możliwe przy liczbie 200 tys. w pełni rolniczych gospodarstw, zatrudniających 300 tys. w pełni zatrudnionej siły roboczej (przy 1,4 miliona w 1978 roku). Świadczy to o sile i zasięgu możliwych, potencjalnych przeobrażeń w rolnictwie RFN, jakie płyną z aktualnego poziomu postępu technicznego. Jest to również, jak się wydaje, obiektywny, techniczno-ekonomiczny wyznacznik perspektywicznych kierunków i celów polityki rolnej państwa.

6. CHARAKTER POLITYKI ROLNEJ RFN

Polityka rolna RFN ma, jak się wydaje, do spełnienia trzy zasadnicze cele:

— podnieść stopień konkurencyjności swojego rolnictwa w ramach EWG,

— zniwelować różnice w sytuacji dochodowej między zatrudnionymi

[33] Przeciętnie, techniczny skład kapitału w rolnictwie RFN wzrósł w latach 1955—1975 czternastokrotnie — najwięcej w gospodarstwach zajmujących się tuczem świń i buhajów (20-krotnie). Wydajność pracy wzrosła zaś tylko ok. 9-krotnie (najwięcej w chowie kur niosek — bo 10-krotnie). Wskazuje to na wysoce kapitałochłonny typ postępu technicznego w rolnictwie. Zob. G. Gallus: *Erhaltung der bäuerlichen Landwirtschaft. Eine Herausforderung an der Agrarpolitik* [w:] *Berichte über Landwirtschaft*, Sonderheft 197/1979, tab. 2, s. 29.

[34] *Ibid.*, s. 28—29.

w rolnictwie a zatrudnionymi w działach pozarolniczych (zwłaszcza w przemyśle),

— chronić i umacniać rodzinną formę własności i gospodarowania w rolnictwie.

Prawne podstawy do realizacji tak określonych celów polityki rolnej stworzone zostały stosunkowo już dawno — bo 5 września 1955 roku — w formie ustawy o zabezpieczeniu rolnictwa zachodnioniemieckiego i wyżywienia narodu niemieckiego pod nazwą „Zielonego planu".[35] Ustawa ta obowiązuje do dzisiaj stanowiąc niejako konstytucję rolną dla wszystkich szczegółowych regulacji prawnych odnoszących się do rolnictwa. Jej zasadniczym zadaniem jest skoordynowanie cen rolnych oraz polityki kredytowej, podatkowej i handlowej w dziedzinie rolnictwa z polityką gospodarczą państwa — w celu uzdrowienia struktury agrarnej, zwiększenia wydajności pracy oraz rentowności gospodarstw rolnych. Wyraża się to w realizowaniu z pozoru sprzecznego celu, jakim jest zwiększenie dochodowości i konkurencyjności rolnictwa — z jednej strony, a zyskowności i konkurencyjności niemieckiego kapitału przemysłowego — z drugiej. Sytuacja ta stwarza dla państwa określone trudności wyrażające się w dość znacznym obciążeniu budżetu wydatkami związanymi z utrzymaniem takiego stanu rzeczy. Wyraża się to w transferze dość znacznej części wpływów budżetowych, pochodzących z pozarolniczych działów gospodarczych, do rolnictwa w postaci różnego rodzaju dotacji, dopłat, premii, ulg itp.[36] Zmienia się ponadto w zależności od warunków rynkowych i społeczno-gospodarczych, kryterium i zakres przyznawania i stosowania tych środków oddziaływania na rolnictwo. W latach pięćdziesiątych, kiedy stopień zaopatrzenia ludności w żywność był niski, kładziono główny nacisk na podniesienie zarówno produkcyjności pracy, jak i ziemi — a z pomocy państwa w tym zakresie mogły korzystać także gospodarstwa słabsze i mniejsze. Od lat sześćdziesiątych, a zwłaszcza w latach siedemdziesiątych pomoc państwa stała się jednak bardziej selektywna, kładąca główny nacisk na wzrost konkurencyjności gospodarstw.[37] Wywołane było to zarówno procesami integracyjnymi rolnictwa RFN z rolnictwem EWG, jak i odmienną sytuacją na rynku rolnym RFN i EWG. Rynek rolny lat siedemdziesiątych (a również początku lat osiemdziesiątych (charakteryzuje się bowiem: [38]

[35] Zob. M. Chęciński: *Integracja rolnictwa EWG*. PWE, Warszawa 1968, s. 180—228.

[36] *Ibidem* oraz M. Ciepielewska: *Wspólna polityka rolna EWG*. PWN, Warszawa 1981, s. 75—78.

[37] Zob. Chęciński: *op. cit*., s. 230—247.

[38] Zob. W. Grosskopf, R. Alter: *Die Marktstruktur im Ernährungssektor unter besonderer Beachtung der landwirtschaftlichen Marktstellung*. Münster 1978, s. 36.

1. Małą i nadal malejącą elastycznością dochodową globalnego popytu na środki żywności, a w szczególności na podstawowe dobra żywnościowe. Tendencja ta jest wzmacniana przez kryzys i niski wzrost liczby ludności, co jeszcze bardziej ogranicza możliwości zbytu produktów rolnych. Z drugiej strony — mamy tu do czynienia ze stałym postępem technicznym w rolnictwie, który prowadzi do stałego wzrostu produkcji. Działanie tych przeciwstawnych procesów stwarza tendencję do nadprodukcji.

2. Rosnącym uzależnieniem rolnictwa od swych przemysłowych i handlowych kontrahentów, co znajduje swój wyraz w podporządkowaniu rynku zbytu płodów rolnych rynkowi artykułów żywnościowych.

3. Występowaniem dość trwałej stabilizacji zapotrzebowania na produkty rolne zgłaszanego przez przemysł przetwórczy. Wywołuje to dość silne fluktuacje cen na zmiany podaży i podaży na zmianę cen — i może stwarzać potencjalne niebezpieczeństwo (przy niedostatecznej przejrzystości rynkowej) nadmiernej reakcji rolnika na zmianę ceny.

Tak ukształtowana sytuacja rynkowa sprzyja procesom koncentracji produkcji i ziemi w rolnictwie, ograniczając jednocześnie możliwość znacznego wzrostu cen na produkty rolne, które w głównej mierze kształtują dochody rolnicze. Dlatego najprostszą drogą wyraźnego wzrostu tych dochodów (przy danym układzie cen) na jedno gospodarstwo stało się popieranie przez politykę rolną państwa procesu poprawy struktury agrarnej gospodarstw rolnych. Większa przeciętna powierzchnia gospodarstw — to z jednej strony — wyższa produkcja i wyższe dochody przypadające na jedno gospodarstwo, z drugiej zaś większa możliwość zastosowania nowoczesnej techniki rolniczej i podniesienia wydajności pracy, a tym samym większa siła konkurencyjna rolnictwa RFN. Uzasadnieniem dla takiego sposobu zwiększania dochodów rolniczych jest też konkretna sytuacja aprowizacyjna RFN, mierzona stopniem samowystarczalności żywnościowej. Istnienie nadprodukcji w niektórych produktach rolnych (mleko, ziemniaki, masło, cukier, zboża chlebowe, wołowina i cielęcina) oraz wysoki stopień samowystarczalności w innych produktach [39] nie pozwalają na wzrost cen tych artykułów, a tym samym na proporcjonalny do wzrostu tych cen — wzrost dochodów rolniczych. W takiej sytuacji wydaje się ekonomicznie uzasadniona polityka wspierania tych gospodarstw, które łatwiej dostosują się do wymogów, jakie stawia współczesny rynek rolny. Rzutuje to z kolei na kryteria stosowane przez politykę rolną w zakresie przyznawania przez państwo pomocy finansowej gospodarstwom rolnym. Bowiem główny nacisk kładzie ona właśnie na poprawę struktury agrarnej, unowocześnienie produkcji

[39] Zob. *Rolnictwo RFN na tle...*, *op. cit.*, cz. II, tab. 8, s. 30.

i sytuację dochodową gospodarstw rolnych.[40] Gospodarstwa, które są głównym zajęciem dla głowy rodziny, prowadzone są przez właściciela posiadającego odpowiednie przygotowanie zawodowe, prowadzą rachunkowość, posiadają plan rozwoju na okres 6-letni oraz osiągają dochód z pracy poniżej określonego poziomu lub gdy zagraża im spadek tego dochodu poniżej tego poziomu z przyczyn strukturalnych, są uznawane za gospodarstwa zdolne do rozwoju, a państwo zobowiązane jest do udzielania im pomocy w formie różnorodnych priorytetów, subwencji, kredytów, gwarancji, premii itp.[41] Należy przy tym jednoznacznie stwierdzić, że instrumenty polityki rolnej RFN w okresie powojennym, mimo nakierowania ich na przyśpieszenie procesów koncentracji w rolnictwie, nie naruszyły podstawowej formy prowadzenia gospodarstw, jakim jest gospodarstwo rodzinne. Świadczy o tym fakt stosunkowo znikomego udziału wielkoobszarowych gospodarstw kapitalistycznych (powyżej 100 ha) — w ogólnej liczbie gospodarstw, które w roku 1982 stanowiły 0,6% i zajmowały 6,3% ogólnego obszaru użytków rolnych.

Na podkreślenie zasługuje również fakt, że osiągnięcia polityki rolnej RFN, w zakresie przeobrażeń strukturalnych w rolnictwie, nie byłyby możliwe bez odpowiedniego wsparcia przez pozarolnicze działy gospodarcze, zwłaszcza przez przemysł. Wysoka dynamika gospodarcza w tych działach stwarza bowiem z jednej strony, korzystne warunki dla zaopatrzenia rolnictwa w niezbędne środki produkcji i nowoczesną technikę rolniczą, dając realne przesłanki do wzrostu wydajności pracy i stopnia unowocześnienia gospodarstw rolnych (pod warunkiem poprawy ich struktury agrarnej), z drugiej zaś — stwarza dość chłonny rynek pracy dla uwalnianej z rolnictwa nadwyżki siły roboczej. Zahamowanie tego procesu od połowy lat siedemdziesiątych, w wyniku kryzysu gospodarczego, wydaje się być potwierdzeniem powyższej tezy.

РЕЗЮМЕ

Предметом рассмотрения в статье являются структурные изменения в сельском хозяйстве ФРГ в годы 1949—1982. Статья состоит из пяти взаимообусловленных групп проблем, призванных иллюстрировать эти изменения. В первой группе автор предпринимает попытку охарактеризовать общие условия старта и развития западногерманского сельского хозяйства после второй мировой войны. Проведенный анализ обнаруживает, что западногерманское сельское хозяйство уже до войны существенно превышало по условиям развития

---

[40] Zob. C i e p i e l e w s k a: *op. cit., Aneks do rozdziału* II, s. 56—58 oraz s. 273—292.

[41] *Ibidem.*

[42] Zob. *Rolnictwo RFN na tle..., op. cit.*, cz. I, s. 25.

как бывшие центральные регионы страны (ныне территория ГДР), так и восточные (ныне часть территории ПНР, вновь присоединенная после второй мировой войны). Здесь сказались прежде всего более благоприятные почвенные и климатические условия, а также более быстрые темпы индустриализации. Также и после войны быстрые темпы развития промышленности в западной части Германии, особенно таких ее областей, как машиностроение, химическая промышленность, производство электроэнергии, строительство, транспорт и т.п., обусловливали определенные структурные изменения в сельском хозяйстве. Речь идет прежде всего об эволюции занятости, изменениях в аграрной структуре, доходах, а также преобразованиях, происходящих в сельском хозяйстве вследствие технического прогресса. Этим вопросам посвящены следующие части статьи.

Характерной чертой эволюции занятости в сельском хозяйстве ФРГ за весь описываемый период является 3,5-кратное ее снижение. До 1970 года сильнее всех сокращалась группа наемных работников, а в десятилетие 1970—1980 группа членов семьи владельцев хозяйств. В результате кризиса с половины 70-х годов наблюдается постепенное замедление темпов снижения занятости в сельском хозяйстве собственной и наемной рабочей силы с одновременной тенденцией ускорения снижения занятости сезонной рабочей силы. Наибольшей динамикой снижения занятости в рассматриваемый период отличались мелкие и средние хозяйства.

С переходом сельскохозяйственного населения в другие отрасли экономики связаны определенные изменения в аграрной структуре. Характерной чертой этой эволюции являются изменения величины и территориальной структуры хозяйств. В годы 1949—1982 число хозяйств сократилось с 1 646 800 до 764 100, т.е. на 882 700. Следовательно, путем территориальной концентрации и соединения ликвидировалось ежегодно 26 750 хозяйств. Это оказало существенное влияние на эволюцию территориальной структуры хозяйств: в начале 50-х годов на каждые четыре хозяйства приходились три площадью ниже 10 га сельскохозяйственных угодий, а в 1982 году уже каждое второе хозяйство занимало территорию выше 10 га сельскохозяйственных угодий.

В течение всего рассматриваемого периода наблюдается расхождение между уровнем доходов в сельском хозяйстве и в промышленности. Доходы в сельском хозяйстве были в среднем на 25% ниже доходов в промышленности, причем безотносительная разница между ними увеличивалась. Следует подчеркнуть, что доходы дифференцировались в зависимости от типа и величины хозяйств. В годы 1971—1981 рост дохода в отдельном хозяйстве сопровождался одновременным, дифференцированным ростом средней площади хозяйства (в зависимости от типа хозяйства), что оказывало влияние на различие в доходе в расчете на 1 га сельскохозяйственных угодий. В случае хозяйств, занимающихся главным образом товарным сельскохозяйственным производством или животноводством, рост дохода был связан прежде всего с ростом средней площади этих хозяйств, доказательством чего служит незначительный прирост дохода в расчете на 1 га сельскохозяйственных угодий (соответственно 7,8% и 6,4%). Также и в остальных типах хозяйств (хотя и в меньшей степени) наблюдаются подобные признаки роста доходов. Следовательно, процесс увеличения доходности отдельных типов хозяйств носит в большой степени экстенсивный характер (осуществляется путем увеличения средней площади хозяйства).

От доходов отдельных хозяйств зависят в большой степени темпы вне-

дрения сельскохозяйственной техники; прогресс в этой области в условиях ФРГ начался с интенсивной механизацией полевых работ. О ее силе и интенсивности свидетельствует число тракторов, занятых в сельском хозяйстве западной части Германии в довоенный и послевоенный периоды: в 1939 году — 20 тыс. тракторов, в 1981 году — 1463 тыс. тракторов. Механизация вызывала расширение объема товарного производства, рост специализации, ускорение процесса концентрации земельных участков, изменения в соотношении капитала и рабочей силы. Одновременно, она влияла на рост капиталоемкости сельскохозяйственного производства. Однако, темпы этих перемен гораздо ниже, чем следовало бы ожидать, судя по возможностям, какие вытекают в этой области из современного уровня развития науки и сельскохозяйственной техники в ФРГ. Это представляется объективным технико-экономическим показателем перспективных направлений и целей в сельскохозяйственной политике ФРГ; попытка охарактеризовать ее в контексте внутренних и внешних рыночно-экономических обусловленностей предпринимается автором в последней части статьи.

SUMMARY

The author considers structural changes in the agriculture of West Germany in the years 1949—1982. The article consists of five inter-conditioned groups of problems illustrating those changes. In the first group, the author attempts to characterize general conditions of the beginnings and growth of West-German agriculture in the post-war period. It follows from the analysis that West German agriculture as compared with the agriculture of former central provinces (now the territory of East Germany) and Eastern provinces (the areas incorporated again to Poland after W.W. II) had a significant superiority already before the war as regards conditions of its development. This resulted mainly from better soil and climatic conditions and from faster tempo of industrialization. It was also afetr the war that fast development of industry in West Germany, and especially in such branches as machine, chemical, energetic industries, building trade, transportation, etc. determined definite structural vhanges which took place in agriculture. What is meant here is first of all evolution of employment, changes in agrarian structure, income situation and transformations which took place in agriculture in consequence of technological progress. This problem is discussed in the following points of the article.

A characteristic feature of the evolution of employment in the agriculture of West Germany in the whole period between 1949 and 1982 is drop (by 3,5 times) of its level. By 1970 the group of hired workers had been the fastest to decrease, whereas in the years 1970—1980 this was true about the group of members of families of farm owners. As a result of the crisis of the 1970s, one can notice a clear drop in the speed of decrease of employment of private and hired manpower in agriculture, whereas there is a growing tendency in the drop of employment of seasonal manpower. The greatest intensity of employment drop in that period was characteristic of small and medium-size farms.

The outflow of agricultural population to the jons outside agriculture is connected with changes in agrarian structure. A characteristic feature of this evolution are changes in the size and area structure of the farms. In the years 1949—

1982, the number of farms decreased from 1 646 800 to 764 100 that is by 882 700. This means that every year, 26 750 farms were liquidated through area concentration and unions. It had a significant influence on the evolution of area structure of the farms. At the beginning of the 1950s, three of four farms had an area lower than 10 ha UR, whereas in 1982, every other farm covered the area of above 10ha UR.

During the whole period one can notice the phenomenon of disparitet of income between the level of incomes from labour in agriculture and industry. Incomes in agriculture were by about 25% lower than incomes in industry, and the absolute difference between these incomes increased to the disadvantage of agriculture. It should be stressed that the income situation was differentiated depending on the type and size of farms. In the years 1971—1981, income increase is an farm was accompanied by simultaneous, differentiated increase of the mean area of the farm (depending on the type) which had its influence on differences in incomes falling per 1ha UR. In the case of farms biased mainly on marketable production of agricultural products and farms growing animals, increase of income was to a greater degree associated with increase of the mean area of these farms, which is proved by slight rise of incomes falling on 1ha UR in these farms (respectively, 7,8% and 6,4%). Also in the other types of farms (although to a smaller degree) one could notice a similar phenomenon of income rise. It means an "extensive" (through increase of the mean area of the farm) process of increasing profitability of particular farm types.

The income situation in farms influences the spread of introducing technological progress in agriculture, which in the conditions of West German agriculture began with intensive mechanization of field works. Its strength and intensity is proved by the war period (in 1939 — 20.000 tractors, in 1981 — 1.463.000 tractors). Mechanization caused a spread of the range of marketable production, increase of specialization, acceleration of the process of land concentration, changes in the relation: capital — manpower, and at the same time influenced increase of capital absorptiveness of agricultural production. The spread of those changes is, however, much slower than it could seem on the basis of the possibilities created by the level of science and agricultural technology in West Germany. It seems that this is an objective, technological-economic indicator of perspective directions and goals of agricultural policy of West Germany, characterization of which (in the context of interio and exterior conditions on the market) is attempted by the author in the last point of the article.